

RECENZJE

► Ekaterina Kolb (rec.), P. Hut. (2014). *Polska wobec Polaków w przestrzeni poradzieckiej. Od solidaryzmu etnicznego do obowiązku administracyjnego*. Warszawa: ASPRA JU, ss. 357

Książka Pawła Huta jest poświęcona ewolucji relacji pomiędzy państwem polskim a rodakami w przestrzeni poradzieckiej. W pracy zostały odzwierciedlone główne procesy, problemy i dylematy każdego etapu rozwoju tych stosunków – od poczucia solidaryzmu etnicznego z „zapomnianymi Polakami” do określenia konstytucyjnego obowiązku państwa i powstania programów ich wsparcia. Monografia zawiera szerokie wprowadzenie teoretyczne, w którym autor określa swoje podejście metodologiczne do badania, opisuje podstawowe modele stosunków oraz prowadzi szczegółową analizę statusu zagranicznych rodaków w teorii i praktyce prawa. Jednocześnie książka jest próbą oceny efektywności realizacji pięciu podstawowych programów polskiego państwa dla Polaków w przestrzeni poradzieckiej – politycznego, migracyjnego, etnicznego, edukacyjnego oraz socjalnego. Dzięki temu praca wykracza poza wymiar *stricte* teoretyczny.

Na początku książki zostało omówione kilka ważnych dla całego badania kwestii. W pierwszej kolejności chodzi o jeden z podstawowych dylematów teorii etnicznych – problem wyboru kryteriów definiowania i traktowania kategorii narodo-

wościowych. Autor zwraca uwagę na brak spójnego podejścia do określenia tych pojęć w polskim prawie oraz literaturze naukowej. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r. operuje pojęciem „Naród Polski”, które odpowiada kryteriom obywatelstwa. Jednocześnie w tekście ustawy używa się termin „rodak”, które odwołuje się do kategorii etnicznych (s. 68). Podobna tendencja pojawia się w ustawach szczegółowych (na przykład o Karcie Polaka) oraz traktatach dobrosąsiedzkich. W tych dokumentach występuje definicja „Polaków, którzy pozostali na Wschodzie”, która łączy kryterium etniczne i obywatelskie. Ponadto opiera się na kwestiach dziedzictwa kulturowego, języka oraz tradycji (s. 69–70). Dla porównania P. Hut odwołuje się do doświadczenia ustawodawstwa państw europejskich (Republiki Włoskiej, Słowacji, Chorwacji, Ukrainy, Litwy, Jugosławii i innych) oraz dokumentów międzynarodowych (Rezolucji nr 1335, Konwencji Ramowej o Ochronie Mniejszości Narodowych). Dodatkowo w pracy warto byłoby przeanalizować również wzajemne wpływy tych ustaw oraz uwzględnić ich związek z polskim prawem dotyczącym mniejszości narodowych.

Inna kwestia, na którą autor zwraca uwagę – nierozstrzygnięcie sporów dotyczących dziedzictwa kulturowego pomiędzy sąsiadami. Najbardziej skomplikowaną wydaje się być sprawa polsko-białorusko-litewskiego pogranicza i Wileńszczyzny, któ-

ra stanowi ważną część spuścizny każdego z tych krajów (s. 74). Ten wątek miał i wciąż ma wpływ na relacje pomiędzy państwami oraz na politykę w stosunku do mniejszości narodowych. Autor nie zajmuje jakiegokolwiek strony w tym splocie interesów, jednak w tekście brakuje określenia pozycji i argumentów Białorusi i Litwy. Uwzględnienie tego wątku mogłoby wytłumaczyć motywy i uzasadnić politykę państwa litewskiego w stosunku do Polaków Wileńszczyzny oraz reakcje białoruskich władz na wprowadzenie ustawy o Karcie Polaka.

P. Hut określa główne koncepcje ujmowania związków zagranicznych Polaków z macierzą: według Rogersa Brubakera, który zwraca uwagę na połączenie czynników zewnętrznych (międzynarodowych, między państwowych) i wewnętrznych (krajowych, lokalnych) oraz według Adama Walaszka, który kładzie akcent na współpracę pomiędzy diasporami rodaków w różnych krajach (s. 17–22). Analizując mocne i słabe strony tych podejść, autor dopełnia macierz teoretyczną swojej pracy określeniem głównych modeli relacji – aktywnego wsparcia, neutralnego oraz koncentracyjno-państwowego. Ponadto autor zwraca uwagę na ich zastosowanie w praktyce. Pracę wzmacnia odwołanie się do doświadczenia realizacji wymienionych modeli przez inne państwa. Najbardziej wyrazistym przykładem są tu Węgry, które jako jedne z pierwszych zaczęły aktywnie działać poprzez liczne biura (w Brukseli oraz w państwach, gdzie zamieszkuje duża część Węgrów – Chorwacji, Ukrainie, Słowacji, Rumunii) i fundacje (na przykład Fundacja Bethlen Gabor), wprowadziły Kartę Etnicznego Węgra oraz zorganizowały wspólne forum diaspory (s. 43–50). Można wyróżnić także inne przejawy mo-

delu aktywnego wsparcia: kwestia nadawania obywatelstwa (Rumunia, Litwa), udostępnienia rynku pracy, problemy językowe (Rosja, Białoruś, Kazachstan), strategii rozwoju kontaktów (Rumunia, Rosja), repatriacji itd.

Autorowi udało się pokazać tendencje w całym regionie, stwarzając tło do analizy dynamiki w relacjach Rzeczypospolitej Polskiej z Polakami za granicą. Oprócz kwestii prawnych, o których mówiono powyżej, P. Hut zwraca uwagę na definiowanie rodaków w opracowaniach naukowych. W tym rozdziale zostały określone kryteria (językowe, kulturowe, konfesjonalne, historyczne), które różni autorzy stosowali do traktowania rodaków na Wschodzie, terminy, które zostały wykorzystane („Polonia”, „diaspora polska”, „Polacy na Wschodzie”), różne typy mentalności w poszczególnych państwach na tle specyfiki terytorium oraz rozwoju społeczno-demograficznego, konfesyjnego, kulturowego (na Białorusi, Ukrainie, Litwie, w Rosji, Kazachstanie, Azerbejdżanie, Uzbekistanie i innych krajach). Oddzielnie autor analizuje zmiany w tonie debaty politycznej dotyczącej kwestii Polaków na Wschodzie, ocenia koncepcje polityki polonijnej oraz zmiany w świadomości obywateli wewnątrz kraju, a także pojawieniu się poczucia obowiązku moralnego dbania o rodaków poza granicami RP.

Kwestionując wzrost zainteresowania Polakami mieszkającymi za granicą, ich losem i warunkami życia oraz prognozując dalszy wzrost tej tendencji, P. Hut przechodzi do analizy poszczególnych programów polskiego państwa, które stanowią integralną całość. Jednak każdy z nich ma swoje zarówno sukcesy, jak i porażki. Autor analizuje jeden z pierwszych projektów politycz-

nych, jaki powstał dla Polaków z przestrzeni poradzieckiej w kontekście uwarunkowań kontaktów oraz ogólnej sytuacji społeczno-ekonomicznej w byłych republikach ZSRR. Po rozpadzie Związku Radzieckiego Polska zaczęła aktywnie wspierać instytucjonalizację środowisk polskich na Wschodzie. W książce została uwzględniona nie tylko formalnoprawna strona tego procesu (akty normatywne, ustawa o nieskrępowanym rozwoju narodowym itd.), ale i realne efekty (konkretne inicjatywy, przeszkody i ich rozwiązanie), który zostały osiągnięte. Autor charakteryzuje ogólny stan polskiego środowiska w każdym kraju oraz tłumaczy przyczyny takiego stanu rzeczy. W niektórych przypadkach szuka ich korzeni historycznych. Na Białorusi opisuje się przykład miasta Lida – jeden z unikalnych przykładów inicjatywy społecznej jako podstawy instytucjonalizacji diaspory polskiej. Sytuacja na Łotwie cechowała się podziałem wewnętrznym wśród Polaków mieszkających tam od dawna, emigrantów wewnętrznych i radzieckich. Podobnie było i na Ukrainie. Jednak tam dodatkowo na zróżnicowanie w samej grupie rodaków nałożyła się linia podziału miasto-wieś. Przykład Litwy cechuje się rywalizacją pomiędzy polskimi a litewskimi środowiskami narodowymi, która trwa od lat 80. Oderwane, bez znajomości języka, z lękiem przed kontaktami z deportowanymi – takie było polskie środowisko w Kazachstanie (s. 110, 112–114). Autor dopełnia wizerunek działalności diaspory poprzez analizę aktywności Kościoła katolickiego oraz ruchu harcerskiego w przestrzeni poradzieckiej.

Drugą stroną takiej inicjatywy oddolnej jest działalność polityczna Polaków w państwach obywatelstwa po rozwiązaniu

ZSRR. Autor koncentruje największą uwagę na dwóch przykładach – Litwy i Białorusi. W pierwszym przypadku diaspora polska zdołała wejść do życia politycznego kraju, stworzyła swoje organizacje, a później także partię (Akcja Wyborcza Związku Polaków na Litwie), która nie tylko uczestniczyła w wyborach do parlamentu, ale z roku na rok zdobywa coraz większe poparcie. P. Hut przeanalizował główne postulaty wyborcze AWPL, pokazał ich ewolucję, dynamikę wyborczą partii i przyczyny trendów od początku 2000 r. (s. 134–138). W drugim przypadku autor skupił się na konflikcie pomiędzy Związkiem Polaków na Białorusi a głową państwa, opisując różne pola tego zderzenia interesów. Niestety przyczyny tego stanu rzeczy zostały wytłumaczone tylko częściowo – wejście Polski do UE i kampania wyborcza 2006 r. oraz spory wokół Karty Polaka. Nie odzwierciedla to jednak wszystkich stron problemu (s. 141–148).

Inny ważny element programu politycznego – postawa władz polskich wobec rodaków w byłym ZSRR. P. Hut pokazał dynamikę tej kwestii zaczynając od lat 80. poprzez opisanie działań rządów PRL – nawiązanie kontaktów, utworzenie odpowiednich struktur oraz znalezienie kadry. Choć efekty końcowe tych działań nie zostały przedstawione przez autora wystarczająco wyraźnie.

Oceniając efekty tego programu, P. Hut zauważa, że jego skuteczność na drugim etapie (od początku lat 2000.) istotnie obniżyła się w porównaniu z latami 90. Przyczyny tego leżą zarówno w obiektywnych przeszkodach, takich jak „wymiana pokoleniowa” początku XXI w., stabilizacja społeczno-gospodarcza, zmiany w mentalności Polaków na Wschodzie, jak i w trud-

nościach, które można pokonać poprzez zmianę programu politycznego, na przykład problemy ruchu transgranicznego, opłaty wizowe, rozwijająca się atrakcyjność „rosyjskojęzycznych” (która ewidentnie spadła po ostatnich wydarzeniach na Ukrainie).

W kolejnym rozdziale P. Hut ocenia efekty programu migracyjnego polskiego państwa, analizując przebieg dwóch etapów repatriacji – w latach 1998–2000 i 2001–2011. Autor analizuje uwarunkowania społeczno-ekonomiczne końca lat 80. i 90. oraz ich wpływ na ogólne podejście do problemu repatriacji, zarówno w Polsce, jak i w byłych republikach radzieckich. W tekście opisuje podstawowe koncepcje migracyjne (wprowadzenie systemu kwotowego, wprowadzenie mechanizmów adaptacji w Polsce, powiązanie repatriacji z potrzebami rynku pracy) oraz ocenia ich stopień zastosowania w praktyce. Uwagę autor zwraca również na specyfikę odrodzenia kontaktów rodzinnych oraz czynniki hamujące ten proces.

Inny wątek, który został poruszony w pracy to kształtowanie i ewolucja regulacji normatywnych, dotyczących repatriacji, szczególnie Ustawy o obywatelstwie i Ustawy o cudzoziemcach. W książce został uwzględniony nie tylko wpływ dokumentów międzynarodowych na ten proces (konwencja genewska z 1951 r., Protokół Nowojorski z 1967 r.), ale i różnego rodzaju czynników politycznych i społeczno-ekonomicznych. P. Hut wykracza poza ramy wymiaru *stricte* teoretycznego, odwołując się do wielu przykładów – analizuje kwestionariusze aplikacyjne Polaków ze Wschodu, sprawy sądowe o repatriacji itd. Pokazując ograniczenia przypisów, autor rozpatruje propozycje zmian w ustawodawstwie, na przykład dotyczące metod i finanso-

wania aktywizacji zawodowej uchodźców, różnych form adaptacji itd. Jednocześnie w pracy zostały przeanalizowane efekty tych zmian oraz problemy i wątpliwości, które one budzą: potencjalne „osłabienie” środowisk polskich w byłych republikach radzieckich, koszty emigracji dla polskiego państwa (s. 169–170).

Analiza poszczególnych etapów repatriacji uwzględnia specyfikę procedur (oddzielna uwaga zwraca się na zmiany w stosunku do Polaków w Azji Centralnej), proces stworzenia podwalin pod system repatriacji (kształtowanie departamentów oraz innych organów), problemy, które powstawały oraz ich rozwiązanie (na przykład, zostały omówione kwestie małżonków, które nie były Polakami, „prywatna repatriacja”, podział dotacji) (s. 170–171, 183–187). Ten rozdział został wzmocniony odwołaniem się do bogatego materiału statystycznego, dotyczącego kraju pochodzenia repatriantów, miejsca ich osiedlenia się, struktury dotacji. Oddzielnie P. Hut rozpatruje kwestie regionalnej współpracy transgranicznej, pogłębiając wątek poruszony w ramach programu politycznego. Opisuje kształtowanie euroregionów „Bałtyk”, „Niemien”, „Bug”, „Karpacki”, etapy tego procesu, pozytywne i negatywne efekty, oceniając przy tym jego perspektywy.

W książce udało się pokazać jak model repatriacji działa w praktyce, jakie są procedury, osiągnięcia systemu adaptacji rodaków w Polsce, na ile efektywnie wykorzystują się dotacje państwowe. Zwraca się także uwagę na różne oczekiwania stron, zaangażowanych w ten proces, na odmienne traktowanie Polaków w różnych częściach byłego ZSRR, na słabe zainteresowanie obywateli RP problemami rodaków. Jednak tak

głęboka analiza przesłanek, okoliczności, przebiegu i perspektyw procesu repatriacji, odciąża uwagę od innych kwestii programu migracyjnego, który nie ogranicza się wyłącznie do repatriacji.

Dość kontrowersyjną kwestię programu etnicznego autor rozpatruje przez pryzmat Karty Polaka i jej ewolucji „od dokumentu „honorowego” do instrumentu polityki migracyjnej” (s. 236). Oceniając ten projekt, autor podkreśla, że było to „działanie opóźnione o parę lat” i była to reakcja na ograniczone efekty programu politycznego i migracyjnego (s. 233). W pracy zostały przeanalizowane okoliczności powstania Ustawy o Karcie Polaka, jej cel, ewolucja tekstu, zmiany w programie etnicznym po uchwaleniu Ustawy oraz reakcja na nią w społeczeństwie polskim (generalnie dotycząca uprawnień i przywilejów posiadaczy Karty, kwestii finansowych oraz dostępu do krajowego rynku pracy). Autor podkreśla, że ten dokument spowodował pewną dwuznaczność w stosunkach między państwowych. Jednak w zasadzie pomija on zastrzeżenia, które pojawiły się w byłych republikach radzieckich. Tutaj warto byłoby uwzględnić argumenty obu stron – RP oraz państw obywatelstwa rodaków – co pomogłoby wytłumaczyć przyczyny konfliktów na tle Karty. Odwołanie się do aktów prawnych i danych statystycznych pozwala stworzyć dość obiektywny obraz realizacji programu etnicznego, jednak w tym brakuje elementu narracyjnego, na przykład wywiadów z posiadaczami KP.

Kolejny rozdział jest poświęcony realizacji programu edukacyjnego dla Polaków w przestrzeni proradzieckiej. W tej części autor opisuje jednocześnie dwie strony projektu: działania w RP oraz w byłych re-

publikach ZSRR. W książce zostały przeanalizowane przeszkody i trudności w organizacji nauczania przez nauczycieli z Polski na terenach wschodnich, negocjacje pomiędzy MEN a ministerstwami oświaty poszczególnych państw, specyfika procesu znalezienia kadr pedagogicznych etc. Autor odwołuje się nie tylko do bogatego materiału statystycznego, ale i do źródeł narracyjnych, na przykład wspomnień nauczycieli. P. Hut zwraca uwagę na specyfikę rozwoju infrastruktury oświatowej: dysproporcję w podziale pomocy pomiędzy regionami (tłumacząc przyczyny tego zjawiska), szerokość palety placówek, do których były kierowane inwestycje, określa sukcesy osiągnięte, szczególnie na Wileńszczyźnie i w Azji Centralnej. Dość kontrowersyjnie brzmi teza autora o niedostatecznym zaspokojeniu potrzeb mniejszość narodowych przez władze państw obywatelstwa Polaków (s. 253). Jest to skomplikowany problem, który warto oceniać w ramach rozwoju całej infrastruktury oświatowej w poszczególnych republikach.

Rozpatrując działania na rzecz rodaków ze Wschodu w macierzy, autor określa regulacje normatywne i ich ewolucję od czasów radzieckich, poszukiwanie koncepcji kształcenia studentów z terenów radzieckich, system stypendialny oraz zasady jego funkcjonowania. Opierając się na bogatym materiale statystycznym, P. Hut analizuje dynamikę zmian, która dotyczy liczby i kraju pochodzenia studentów oraz tłumaczy przyczyny trendów. Oddzielnie rozpatruje kwestię organizacji studenckich (głównie chodzi o Studencką Międzyuczelnianą Organizację Kresowiaków), ich mocnych i słabych stron. Autor ocenia program jako niespójny – wg niego nie do końca zo-

stał wykorzystany jego potencjał jako instrument polityki migracyjnej (idea „ukrytej repatriacji”), a głównym efektem, który został osiągnięty w ciągu dwóch dekad, stało się zrównanie w traktowaniu przez władze RP studentów-Polaków z Polski i z byłego ZSRR (s. 284–285, 269). Taka dość krytyczna ocena nie uwzględnia jednak negatywnych konsekwencji realizacji programu, na przykład związanych z rynkiem pracy w RP.

Analiza programu socjalnego jest utrudniona przez brak konkretnych informacji, statystyk o skali różnych form pomocy, beneficjentach, rodzajach pomocy itd. (s. 304). Przy ocenie tego programu autor uwzględnia sposoby odpowiedzialności finansowej za pobyt Polaków-cudzoziemców w Polsce, możliwości, warunki, kanały i efekty pomocy humanitarnej, pomocy kombatantom oraz organizacji wypoczynku dzieci. W książce rozpatruje różne sposoby rozwiązania dylematów tego projektu ze względu na sytuację społeczno-ekonomiczną w poszczególnych państwach.

P. Hut pokazał w swojej pracy nie tylko rozwój różnego rodzaju programów wsparcia rodaków na Wschodzie, ale i istotne zmiany, które odbyły się w świadomości Polaków w macierzy i za granicą. Wykorzystując dane statystyczne, wyniki badań terenowych, źródła prawa i inne dokumenty, autor przeanalizował przebieg dwóch etapów w stosunkach pomiędzy państwem polskim a jego rodakami – w latach 1989-2000 oraz od 2000 r. Oceniając efekty działań w ciągu tych dwóch dekad, badacz zwraca uwagę na znaczne sukcesy w realizacji celów politycznych, szczególnie na Wileńszczyźnie, ale przy tym także na jednoczesną klęskę na polu gospodarczym. Autor uwzględnił

specyfikę rozwoju społeczno-ekonomicznego poszczególnych państw obywatelstwa Polaków na Wschodzie oraz zmianę w psychologii samych rodaków i ich postrzeganiu macierzy. Jednocześnie warto byłoby poświęcić większą uwagę na analizę podłoża historyczno-kulturowego stosunków pomiędzy Polską a Białorusią, Ukrainą i Litwą. To pomogłoby wykryć przyczyny współczesnych sporów dotyczących dziedzictwa, wytłumaczyć pozycję tych państw wobec mniejszości polskiej oraz stereotypy o Polakach, które tylko mimochodem omawiane są w książce. Wkraczając na pole stosunków międzyetnicznych warto byłoby zrezygnować z używania terminu „Kresy Wschodnie”, które jest tradycyjne dla polskiej literatury naukowej i już nie ma tego znaczenia ideologicznego, jak kiedyś, jednak wciąż budzi wątpliwości wśród kół akademickich państw sąsiedzkich. Tym bardziej, że autor zwraca uwagę na zmiany, które odbyły się w życiu kulturowym i mentalności polskiej na tych terenach.

Podsumowując wymienione wyżej problemy, P. Hut dochodzi do wniosku o niezbędności wypracowania nowej strategii i nowego programu relacji z rodakami na przestrzeni proradzieckiej. Niniejsza praca stanowi ważny dorobek na drodze redefinicji kluczowych kwestii oraz zmiany podejścia do tego tematu.